

является второй интегративной моделью, в которую входит ЯЗЫК<sup>1</sup> (система 1, которая предоставляет материал и модели для НД), НД и ЯЗЫК<sup>2</sup> (система 2, организующая результаты НД в номинативные и когнитивно-номинативные парадигмы)» (с. 478).

Завершая рецензию, хочу подчеркнуть, что в ней представлены в основном исходные теоретические позиции автора книги «Интегративное словообразование». Многие частные, но очень интересные и значимые теоретические и фактические наблюдения исследователя остались за пределами данного краткого ее описания. Тем больше радости, я думаю, они

доставят тем, кто будет знакомиться с содержанием этого оригинального и глубокого труда более подробно и заинтересованно.

В целом монографию Л.К. Жаналиной, безусловно, следует отнести к важным событиям научной жизни не только в русском языкознании Казахстана, но и русистики в целом. Много полезного в ней найдут не только дериватологи, но и специалисты разных других направлений в лингвистике.

Н.И. Гайнуллина,  
д.ф.н., профессор КазНУ им. аль-Фараби

## Фразеологиялық тұлғалар компоненттерінің дистантты орналасуы

Ж. Абдрахманова

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-дың ф.ғ.к., доцент, Алматы, Қазақстан

**Аннотация.** Бұл мақалада қазіргі қазақ тіліндегі фразеологизмдердің түрлену түрі яғни, олардың компоненттері арасына сөз енгізу арқылы өзгерістер жасау қарастырылады. Жалпы көркем әдебиет тілі көркем сөздің ұлтқа тән нормаларына жүгінеді. Ал ұлттық нормалар сонау халық ауыз әдебиетінен бастау алатын бейнелі, синонимдік жарыспа қатарлары мол көркем тіл. Әдеби тілде бар стильдік тәсілдердің көбі ауызекі тілден алынған. Олардың иесі – халық. Бірақ халықтық мұра сол күйінде сіресіп қатып қалмайды. Олар өзгеру, даму процесінде болады. Кейінгі жылдары пайда болған жаңа ұғымдарға лайық көптеген сөз, сөз тіркестері, фразалық түйдектер, стильдік тәсілдер әдеби тілге молынан енді. Кейде әбден қалыптасқан тұрақты тіркестерді белгілі мақсатқа лайық өзгертіп те қолдануға болады.

Фразеологизмдерді түрлендірудің тағы да бір амалы фразеологиялық тұлғалардың (әрі қарай – ФТ) компоненттері арасына сыналатып сөз ендіру. ФТ компоненттері арасына сөз сыналатудың стильдік мүмкіндігі зор, сондықтан да ол қаламгер идеясының әсерін қуаттырақ етудің көркемдік бір құралы болып табылады. Бірақ қазақ тіліндегі ФТ-лардың құрылымында мағыналық тұтастық болғандықтан, олардың құрамына сырттан сыналап сөз қосуға көбінесе ырық бере қоймайды. Дегенмен, бұл құбылыс көркем мәтіндерден гөрі ауызекі сөйлеу жанрында көбірек кездеседі. Мысалы: *басқа түсті – басқа бөле түсті; арты ашылды – арты қатты ашылды – арты жаман ашылды; аузы-мұрны қисаймай – аузы-мұрны дым қисаймады – аузы-мұрны түк те қисаймады; кеудесіне сыймады – кеудесіне демі сыймады; көңілі түсті – көңілі қатты түсті; қақпан құрды – қақпанды жақсылап құрды; қақпанға түсіру – қақпанына әдемілеп түсірді; сөзбен*

*шалды – сөзбен қатты шалды* т.б. фразеологиялық тіркестерінің арасына бөтен сөз енгенімен ФТ тұтастығы бұзылмаған, ал семантикасы аса өзгермеген, бірақ онда экспрессия басымырақ.

ФТ құрамына сыналап сөз ендіру, оның құрамын кеңейте түседі.

*Айдың, жылдың бірінде үйіне әлдеқалай бір құдайы қонақ гайыптан тайып келе қалса, «азаныма келмейді, қазаныма келеді» деп жазғырады. Қатын-баласының жер-жебір, жекен суына жетіп ұрысады* (Ә. Кекілбаев, 82 б.). ҚТФС-да «жер-жебіріне жетті» – әбден балағаттады, түп-түбімен қазбалап ұрысты [1, 199 б.] деген мағынада беріледі. Ал біз қарастырып отырған контексте *жер-жебіріне жетті* узуал фразеологиялық тұлғалар (әрі қарай –УФТ) құрамына *жекен суына* компонентін сыналату жөне *ұрысады* етістігін қосу арқылы, ФТ-ның эмоционалды-экспрессиялық мәнін арттыра түскен. Мұндағы ФТ-ны окказионал қолда-

нысқа түсіргендегі айтар ой бөлек. Окказионал фразеологиялық тұлғаның (әрі қарай – ОФТ) берер мағынасы жәй ғана ұрысып қана қоймай, оның дымын қалдырмай жер жебіріне жетіп, сүйегінен өткізіп ұрысу мәнінде айтылған. ФТ-лар компоненттері арасына сөз кірістіру амалы оның мағынасын кеңейтіп қана қоймай кейіпкер портретін ашады, контекске экспрессивті мән үстейді.

Жалпытілдік қолданыстағы ФТ-лардың семантикалық жағынан ескіріуі, қаламгерді тың тұлға жасауға итереді. Осылайша контекст құрамына жаңа сөздер ене бастайды. Қаламгердің кейбір ендірген осындай тіркестерінің бірі ФТ құрамында стильдік сұранымға сай тұрақталып қалып жатса, енді бірі бір қолданар сипатта болады.

*Осы жайында жіңішкелеп қана Хасанның өзінен сұрағанда, анау көзін тарс жұмып, құпия күліп отырып:*

- *Аспан астында қырық тылсым бар, тақсыр, - деген* (Ә. Кекілбаев, 12 б.). Осы мысалда берілген жіңішкелеп сұрау ФТ-сының қалыпты қолданыста «майдалап сұрау, жәймен сұрау» сияқты синонимдері жиі кездеседі. *Жіңішкелеп сұрау* тіркесінің арасына енген қана демеулік шылауы ФТ құрамына эмоционалды реңк үстеп, оның мағынасын кеңейте түскен. Мұндай трансформацияға түскен фразеологиялық тіркестің экспрессиясы басым болып келеді.

*Мұрағатты сөйлетсем, мынандай болып шығады екен. «Аспаннан қозы түсті» деген сол фельетон «Торғай таңы» газетінің 1974 жылғы маусымның 20-сы күнгі санында басылыпты* (Д. Досжанов, 22 б.). «Аспаннан түсті» – ойда жоқта, күтпеген жерде пайда бола кетті, тап бола қалды [1, 53 б.] мағынасын білдіреді. Сөйлемдегі *аспаннан түсті* қалыпты тіркесінің арасына басқа сөз ендіру нәтижесінде пайда болған ОФТ *аспаннан қозы түсті* – бейтаныс, ештеңені біле бермейтін, түкті де ұқпайтын адам туралы айтылады. *Аспаннан қозы түскен* – көп мағыналы және омонимиялық тіркес. Жалпытілдік қолданысты *аспаннан екі аяғы салбырап түскен* – *аспаннан салбырап түскен* сияқты синонимдік түрлері де бар.

- *Жоқ, былай, дұрыстап майын тамызып, көзін ағызамын ғой* (Ғ. Мүсірепов, 335 б.). «Майын ағызды (тамызды)» – келістіріп айтты, шебер сөйледі [1, 384 б.] мағынасында жұмсалды. Қалыпты қолданыстағы фразеологизмнің *ағызды, тамызды* етістіктері жеке-жеке жұмсалып, арасына «көзін» сөзі енгізіліп, өз алдына қосымша компонент ретінде пайда

болған ОФТ құрамын толықтырып тұр. *Майын тамызып, көзін ағызамын* тіркесі өте шебер айту, жылату мағынасында қолданылады. Мұнда жаңа тіркес семантикалық реңкке ие болып тұр.

«*Беттің арын белге төгіп*» дегендей, *вагоннан сығылыса шыққан халықтың артын ала біз де қолтықтаса шықтық* (С. Мұқанов, 62 б.). «Бетінен арын төкті» – ұялтты, ұятқа қалдырды [1, 117 б.] мағынасында айтылады. *Бетінен арын төкті* нормалы қолданысының арасына *белге* компоненті қосылуы арқылы *беттің арын белге төкті* окказионал фразеологизмі пайда болған, ол *бар ар-ұятты кейінге ығыстыру* деген мағынаны білдіреді.

Сонымен қатар фразеологиялық тіркестердің соңғы компонентін ауыстыру арқылы да тосын окказионал фразеологизмдер жасалады. Мысалы: *Бастығымыздың алдын «күзетіп» отырған жылтың деген шықылтыр қыз есігінен баптап алған басын көрсетіп:*

- *Болған ағай кабинетіне шақырып жатыр, - деді де, аяғының арасында тауық қит-қиттап жүргендей өкшесі тық-тық етіп «Неге?» дегізбей тез кетті* (О. Әубәкіров, 27 б.). *Алдын күзету* – *алдын торыды* – жолын күтті, аңдыды деген мағынаны білдіретін нормалы ФТ-ның үлгісінде жасалған [1, 35 б.].

*Домино десе құлағын төсеп құлаштап ұрады* (О. Әубәкіров, 123 б.). *Құлағын төсеу/құлағын тосты* ‘көңіл қойып тыңдады, зейін қойды, елеңдеді, елегізі тыңдады’ деген мағынаны білдіретін [1, 360 б.] ФТ-ның субституцияланған түрі.

*Ойпыр-ой, Оттауизмнің ордасын тігіп, тіпті бір кезде «Сыққан СҚ» атанғанын да білмейміз бе?* (Ж. Сабыржанұлы, 308 б.). Орда бұзды ‘хан ордасын, үйін шапты, ерлік көрсетті’ мағынасын беретін нормалы қолданыстағы болымсыз мәндегі тіркесіне қарамақайшы [1, 419 б.] *орда тікті* окказионал тіркесі жасалған және бұзды/тікті етістігімен ауыстырылған.

*Ауызға абай болу керек, айналайын, - деп сәлпәл тығынымды ашып леп шығарып алдым. Сонда да көзімде от ойнап жүр* (О. Әубәкіров, 77 б.).

*Қаз дауысты Қазыбектің қызынан туған Керей Жәнібек жалт-жұлт еткен көзінен от тұтанып нағашы атасының алдына келген, бұ жолы да дат айтқан... Ер жетіп ат жалын тартып мінгені іш-өзегін жайлаған армантілегі – жорыққа аттану* (Ж. Ахмади, 15 б.). Сөздікте «*көзінен оты жанған*» – өткір, жігер-

қайратқа толы, алғыр мағынасында [1, 262 б.] берілген. Екі сөйлемдегі етістіктер *ойнау/тұтану/жану* синонимдес етістікті тұлғасымен ауыстырылған, ФТ мағынасы өзгермеген.

*Мыржық арқылы «биті семіргенін» білмей, оның буына бұлғақтаған әлгі пақыр әп-сәтте судан шыққан әтештей сүметіліп, өзінің табиғи сүмелек екендігі бірден ашылатын* (Ж. Ахмади, 56 б.). «Буына семірді» – ішпей-жемей мас болды, біреуді мақтаныш етті [1, 126 б.]. *Семірді/бұлғақтаған* сөзімен ауыстырылған, бірақ бұл сөздер қалыпты қолданыста бір-бірімен синонимдес болмағанымен, ФТмен ОФТ шеңберінде мағыналық ұқсастықтары бар.

*Алдыма қаниша рет келсең де айта алмай тілім қырқылып отырғаны сол* (Ж. Ахмади, 7 б.). «Тілін кесті» – сөзін тыйды, сөйлетпей тастады [1, 536 б.], кесті/қырқу синонимдес сөзімен өзгертілген, өзгерген формасының семантикалық мәні сақталған.

*Қара суға қаймақты Тұрғызам!* - деп Су айтты (К. Әмірбек, 119 б.). Сөйлемдегі ФТ өзгеріске ұшыраған «қара судан қаймақ алды» (әбжіл, жылпос, қу кісі туралы айтылады [1, 328 б.] узуал тіркесінің тұрақты құрамы бұзылып, қалыпты ФТ құрамындағы *алды/тұрғыды* сөзімен алмастырылып, сөйлемге жаңа сипат беріп тұр.

*Ана жақтың жастары асығыс қайтып, болған боласыны өз ауылдарына тізгін ұшымен жеткізген. Енді о жақтағылар жінігін дүрліккен* (Ж. Ахмади, 29 б.). 1) «Тізгін ұшымен келді» – асығыс, тез келді [1, 531 б.]; 2) *тізгін ұшымен жеткізген* – түгел, бүге-шүгесіне дейін айту деген мәнде айтылады. Қалыпты тұлғаның құрамындағы келді етістігі субституцияға ұшырап, жеткізу етістігімен алмастырылған.

*Үшеуіміз қан көшені өрмелеп барып «Алматы» ресторанына бас сұқтық, жазушылармен бірге жүргенім үшін шалқыған сезімдемін* (Ж. Ахмади, 17 б.). «Қан базар» – ҚТФС-ға енбегенмен узуал қолданыста бар тіркес. *Базар/көше* сөздері бір-бірімен синоним емес, бірақ *базар* сөзі ығы-жығы халқы көп деген ассоциация тудырады, сондықтан жазушы осы тұрғыдан ФТ компонентін ауыстырған. Пайда болған жаңа ФТ-ның мағынасы 'халқы өте көп көше' дегенді білдіріп тұр.

*Пай-пай, не дейім... Осынша сәулетіңмен әлі күнге бие сауып, сарыала етек «шор» болып жүргеніңді қайтейін!.. «Су түбінен ал балық, аузыма сал балық» деп төр төбесінде, төрт қабат торғын көрпе үстінде көсіліп оты-*

*ратын «ақ бәйбіше» атанарлық уақытың болмады ма?* (Ж. Ахмади, 90 б.). ҚТФС-да «сары ала етек сарпылтаң» – күнделікті күйбең тіршілік ыңғайымен сарытап болды деген мағынада [1, 454 б.]. Сөйлем ішіндегі ОФТ түрлі жолдар арқылы жасалған: 1) «сары ала» деп бөлек жазылатын сөздерді біріктіріп «сарыала» ретінде берген; 2) УФТ эллипсиске ұшыраған; 3) соңғы компоненті субституцияланған. Бірақ қалыпты қолданыстан ауытқымаған.

*Құдайдың берген тіл мен жағын жұмсап көрермін* (С. Мұқанов, 48 б.). «Тілі мен жағына сүйену» – сөзді желеу етті, әр нәрсені бір сылтау етіп қылжақтады [1, 535 б.] мағынасында. *Сүйену/жұмсау* бір-біріне синоним емес етістігімен алмастырылған. «Тіл мен жағын жұмсап көру» - бар өнерін салып сөйлеу деген жаңа мағынаны беріп тұр.

*Гүлжаһан ағасындай емес, көрер көзге әлжу, нәзік көрінгенімен, күні-түні садақ тартып, құралайдың құлағын тесетін мерген болып алған* (О. Сәрсенбаев, 27 б.). «Құралайды көзге атқан» – атқан оғы бос кетпейтін асқан мерген [1, 365 б.] мағынасында. Автор әбден айтыла-айтыла жауыр болған тіркесті қайта жаңғырту мақсатында тұрақты тіркес құрамын жаңа сөздермен ауыстырған. Мұнда ФТ-ның беретін мағынасы өзгермегенімен, оның компоненттері субституцияға ұшыраған.

*Ең арғысы осыдан үш жыл бұрын Жалайыр ханның басынан бағы тайып, Сығанақтың алтын тағына Әбдірахманның отыруына да Хасан қожа қол ұшын жалпаған еді.* «Қол ұшын берді» – қолғабыс етті, көмек көрсетті, жәрдемдесті [1, 346 б.] мағынасында, *берді/жалғады* етістігімен ауыстырылған, бұдан ФТ құрамына, мағынасына еш зиян келмейді.

Осылайша, бүтін фразеологиялық тұлғалар құрамына сөз сыналатудың, фразеологиялық бірліктер компоненттерін ауыстыруға болатындығына көз жеткізе аламыз және одан ФТ-ның құрамына ешқандай зиян келмейтін, керісінше осындай өзгерістердің, жанартулардың контекстке ерекше мәне беретіндігін байқадық.

#### Әдебиеттер:

1. Кеңесбаев І. Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1977. – 712 б.
2. Кекілбаев Ә. Құсқанаты. – Алматы: Жазушы, 1978. – 348 б.
3. Досжанов Д. Мұхтар жолы. – Алматы: Жазушы, 1988. – 400 б.

4. Мүсірепов Ф. Ұлпан. Шығармалары. – Алматы: Жазушы, 1991. – 285 б.
5. Мұқанов С. Сұлушаш: Роман мен повесть. – Алматы: Атамұра, 2002. – 288 б.
6. Әубәкіров О. Мың мінездеме. – Алматы: Жазушы, 1989. – 239 б.
7. Сабыржанұлы Ж. Өкпелесен, өзің біл. – Алматы: Үш қиян, 2001. – 349 б.
8. Әмірбек К. Мың бір мысал. – Алматы: Жазушы, 1991. – 187 б.
9. Ахмади Ж. Жүрек қартайса, ажал аңду салады. – Алматы: Қайнар, 2000. – 192 б.
10. Сәрсенбаев О. Гүлжаһан. Таңдамалы шығармалар: 2 томдық. – Алматы: Жазушы, 1992. – 1 т. – 428 б.

\* \* \*

В данной статье рассматривается преобразование фра-

зеологизмов современного казахского языка, а именно изменение путем появления новых слов в составе фразеологизмов.

Язык художественной литературы всегда подчиняется нормам художественного слова, свойственным языку определенной нации. Между тем нормы национального языка берут свое начало еще из устного народного творчества, язык которого характеризуется образностью и богатством синонимических рядов.

\* \* \*

In given article the transformation of phraseological units of modern Kazakh language, namely variation by addition of new words structure of phraseological units.

Language of fiction always submits to the norms of the art word which are peculiar to language of the certain nation. In the mean time norms of a national language originate even from national oral work which art language is characterized by figurativeness and abundance of synonymic numbers.